

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

KERKELIJK LEVEN / G.J. van Middelkoop

In dit nummer:

KERKELIJK LEVEN 753

G.J. van Middelkoop
Prediking en gesprek

MEDITATIEF 757

A.J. Minnema
Met wie bouw je Gods huis en
met wie niet?

WANDELEN MET GOD 758

O.W. Bouwsma
Open ogen, open hart

UIT ALLE VOLKEN 760

W.M. Bakker
Brzaar

ACHTERGRONDEN 761

J.R. Douma
De preek: stem van ChristusEVANGELISATIE EN
ZENDING 764P. van den Berg
Sketches in de kerk?

SYNODE-IMPRESSIES 767

H. Veldman
De stijl van het Koninkrijk
an God

en verder...

Uit de Kerken
Nieuw uitgekomen

PREDIKING EN GESPREK

Dit voorjaar schreef P.J. Verhagen in De Waarheidsvriend drie artikelen over het gesprek van kerkenraad en predikant over de prediking. Dat hoort bij de taken van de ouderlingen. Hoe voeren zij die uit? Volgens Verhagen is daar vaak een zekere terughoudendheid. Je hoort ouderlingen nogal eens zeggen: daar heb ik geen verstand van; ik heb er niet voor geleerd. Maar als je dan vraagt, hoe lang de ouderling al naar preken heeft geluisterd, blijkt er vaak sprake te zijn van 15, 20, soms zelfs 40 jaar; Heeft dat niets te betekenen? Een geoefende hoorder - en dat is een ambtsdrager toch zeker - heeft er wel degelijk kijk op en verstand van. Daarom zou deze hoorder toch ook aan het woord moeten komen als het om de prediking gaat. Voor de prediker geldt, naar de mening van Verhagen, dat de hoorder een genudegave voor hem is (ook al ziet niet elke predikant dat zo).

Het gesprek in de kerkenraad

In het gesprek van ouderlingen en predikant **zou** het kunnen gaan over de vraag: heeft de prediking beantwoord aan de bedoeling? Maar dan rijst onmiddellijk de vraag: welke bedoeling? wiens bedoeling? Het zou verstandig zijn dat

samen uit te maken in de kerkenraad.

Dan is een jaarlijkse preekbespreking wel erg weinig. Het gaat om de kerntaak van **het** werk in de gemeente. **Zou** je niet moeten overwegen op elke kerkenraadsvergadering kort te spreken over de kerkdiensten die gehouden zijn? Verhagen heeft daar enige ervaring mee.

De predikant krijgt dan een indruk van wat door het ambt gekwalificeerde hoorders horen, waar ze op letten en wat ze belangrijk vinden. Hij hoort iets van wat gastpredikanten brachten. Hij hoort ook wat de hoorders overslaan en wat niet. En kerkenraadsleden ontdekken en leren van elkaar hoe en wat ze horen, en wat niet. Dat is buitengewoon leerzaam. Want gemiddeld gesproken zal dat ook wel een afspiegeling zijn van het horen van de gemeente. Zal zo'n gesprek altijd goed verlopen? Er kan wel eens iets misgaan, maar dat is niet zo erg, als het maar niet uitloopt op een debat of wedstrijd. Het moet een geestelijk gesprek zijn, waar alle deel-

nemers van kunnen leren. Zodat het wisselen van onze woorden bijdraagt aan een heter bezig zijn met het Woord van God.

Het gesprek in de gemeente

Verhagen schrijft verder dat het gesprek ook breder gezien een onvervangbaar element is in het leven van de christelijke gemeente. Hij vindt het wat vreemd gaan dat H. Berkhof het bijna als een genademiddel ziet. Maar wat die verder schrijft in zijn *Christelijk Geloof* (353 en volgende) verdient toch wel overweging. Daar kun je lezen: het gesprek komt niet in de plaats van de prediking. Maar de preek kan ook niet zonder. Een preek veronderstelt volgens Berkhof de context van een reagerende gemeente en moet daarom in een gesprek uitmonden, wil de actualiteit van het Evangelie ten volle in het leven van de gemeente worden opgenomen. Als er niet over de preek wordt doorgesproken, dreigt ze te verwaaien. Het is algemene ervaring dat velen het geloof en de groei ervan veel meer te danken hebben aan

gesprekken en gesprekskringen over het geloof dan aan de prediken en sacramenten. De Geest gebruikt dit middel in toenemende mate. Berkhof denkt dan naast het pastorale gesprek in kleine kring aan bredere vormen van gesprek in de gemeente, waarin elk de ander dient met wat hem of haar aan inzicht in het heil geschonken is. Op bijbelkring, studiekring of gesprekskring kunnen we elkaar wederzijds helpen het heil dat in de bijbelwoorden tot ons komt, dieper te verstaan. Verder ook om beter te zien welke houding dit heil van ons vraagt in de zorgen, verzoeken en uitdagingen waarmee we te maken krijgen. Zo kan het gesprek een machtig middel zijn tot bemoediging en

correctie, zegt Berkhof, die daarbij kan verwijzen naar Luther. Die rekende het onderling gesprek en de wederzijdse vertroosting onder de middelen waardoor het heil naar ons toekomt. Op dit spoor wil Verhagen er graag voor pleiten, dat we in de gemeente met elkaar in gesprek komen en blijven.

Kringgesprekken over de prediking

Maar het gaat hem met name om het gesprek over de prediking. Niet alleen de kerkenraad, ook kringen in de gemeente kunnen regelmatig doorpraten over de prediking. En dan op een betere manier dan tijdens een koffiepauze op zondagmorgen. Als je vooral positief inzet bij wat de preek voor je heeft betekend, kan zo'n bespreking een heel opbouwende ervaring zijn. Verhagen vertelt iets over wat hij meemaakte met dit soort kringgesprekken. Concreet ging dat zo, dat steeds twee vrijwilligers hun impressie, hun gedachten en vragen, gevoelens en beleving weergaven bij een recente kerkdienst. Daarna konden er vragen gesteld en opmerkingen gemaakt worden. Vervolgens werd daarover verder doorgepraat. De voornaamste spelregel daarbij was, dat iedereen in de beslotenheid van de kring zich vrij mocht uitspreken zonder daarover gekapitteld te worden. Het was verbazing - soms zelfs verbijsterend - dat de een dit en de ander dat of dat juist niet gehoord had. En wat daar dan de gedachten, gevoelens en overwegingen hij waren. Zo bleek er veel van elkaar te leren. En dat kwam ook het horen van volgende preken weer ten goede.

Gemeenteberaad

Naast gesprekken over de preek en andere over de inhoud en de

KERNREDACTIE:

DRS G J VAN MIDDELKOOP,
PROF DR B KAMPHUIS

OVERIGE REDACTIELEDEN

DR E A DE BOER

DRS A L TH DE BRUIJNE,

DRS I D HAARSMA, DRS P HOUTMAN,

DRS B LUITEN DRS K DE VRIES,

J WESTERT

MEDEWERKERS

J J D BAAS, DRS E BRINK.

S M DE JONG.

DRS C HOKSBERGEN.

DRS A S. VAN DER LUGT,

DR J SMELIK DRS H VELDMAN

REDACTIE-ASSISTENT

H. PRINS, Meulenbeldlaan 159.7602 XK Almelo, tel. 0546-870843 E-mail: reformatie@wxs.nl

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:
De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA Kampen

UITGEVER

Print Media bv, Bedum. Technische Realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7, 9780 AA Bedum

Telefoon 050 - 3013636 Fax 050 - 3012732

(o v v Reformatie)

E-mail: reformatie@scholma.nl

Aanlevering advertenties in overleg.

ING Bank: 66 30.92.820

ABONNEMENT:

€ 47,- per jaar. Studenten € 35,- per jaar (binnenland).

€ 92,50,- per jaar (buitenland).

Opzegging dient 1 maand voor het verstrijken van het lopende kalenderjaar te geschieden.

Losse nummers € 1,20 (incl Porto).

De Reformatie is op cassette verkrijgbaar bij de Stichting Bralectah

Tel (0521) 515946

ADVERTENTIES:

Prijs: € 0,45 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijk toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

ISSN 0165-5191

betekenis van het geloof, noemt Verhagen als aparte vorm het 'gemeenteberaad': een gesprek over de vele vragen waarvoor de gemeente zich vandaag gesteld ziet. Daarover schreef onder andere A. Noordegraaf in zijn *Vijf broden en twee vissen* (259-260). Wat betekent het, vraagt hij, in de omgeving waarin we verkeren volgelingen van Jezus Christus te zijn en hoe geven we vorm aan de roeping Hem na te volgen? In een tijd waarin christenen het gevoel hebben er alleen voor te staan, is het belangrijk hoeders voor elkaar te zijn en samen te zoeken naar antwoorden op vragen als: hoe spreek ik met mijn kinderen over God? Wat betekent zondagsviering vandaag? Wat moet geloofsopvoeding inhouden in deze tijd? Hoe ga ik om met mijn geld en kan ik weerstand bieden aan de verleiding van de reclame? Hoe ga ik om met medemensen die een ander geloof hebben? Hoe kan ik christelijk bezig zijn in mijn werk? Concreet kan dat beraad vorm krijgen in de vorm van korte themagerichte of taakgerichte cursussen, waarin kennis en ervaring wordt uitgewisseld. Je kunt dat plaatselijk organiseren, maar ook regionaal. Hoe dan ook, de christelijke gemeente zou een plaats moeten bieden voor nadere bezinning en toerusting op dit soort gebieden, vindt Noordegraaf.

Kerkenraad en preek

Wat Verhagen op tafel legt, lijkt me de moeite van het overwegen waard. Hoe het in al onze kerken gaat, weet ik niet precies, maar ik denk dat de meeste kerkenraden niet zo vaak aan een preekbespreking toekomen. En je kunt toch inderdaad met alle recht stellen, dat de prediking een van de belangrijkste elementen is in het kerkelijk leven. Het zou dan

ook heel reëel zijn daar maandelijks een half uur van de kerkenraadsvergadering voor uit te trekken. Dat zou winst op kunnen leveren voor drie partijen. De predikant hoort meer terug dan hij uit de incidentele en toevallige reacties nu opdoet - als hij al iets te horen krijgt. Als de bespreking in de kerkenraad goed verloopt, bestrijken de reacties een breder veld: inhoud, diepte, vorm, en komen de verschillende aspecten enigszins systematisch aan bod. De kerkenraad krijgt meer oog voor wat er allemaal komt kijken bij het brengen en bij het óverkomen van het Woord. De kerkenraadsleden kunnen elk naar eigen wijsheid een bijdrage leveren in het beraad en adviezen geven. In dit proces kunnen predikant en raad gezamenlijk groeien naar een beter inzicht in wat voor hun gemeente in deze tijd en omstandigheden in het bijzonder nodig is, zodat prediking, catechese en ambtelijke zorg daar beter op afgestemd kunnen worden. Daarmee komt de gemeente in beeld. Zou zij niet beter gebouwd worden wanneer predikant en raad bewuster zouden nadenken over meer structuur in de prediking over een langere periode gezien? Zodat niet de indruk kan bestaan, dat er tussen de preken op de verschillende zondagen toch eigenlijk maar weinig samenhang bestaat en ze wat incidenteel lijken? Zeker bij sterke wisseling van dienstdoende predikanten doet zich dit probleem voor. Of is het geen probleem en is juist de grote afwisseling en onvoorspelbaarheid iets goeds? Hoe dan ook, enige aandacht voor de doorgaande lijn in de prediking lijkt mij de moeite waard. Concreet zou het geloofsinzicht van de gemeente meer kunnen groeien door bepaalde thema's in meerdere preken te behandelen. Zo zou het bijbelse zicht op het

werk van de Heilige Geest in het leven van de gelovigen een prachtig onderwerp kunnen zijn, wat voor het geestelijk leven van de hoorders individueel en samen veel vrucht zou kunnen opleveren. Of het thema van het koninkrijk van God. Of - maar dat kan het gesprek in de kerkenraad wel uitmaken, zeker wanneer de ouderlingen daarbij betrekken wat zij op de huisbezoeken bij alle gemeenteleden aan behoeften en noden constateren. De vraag wat de prediking voor de mensen feitelijk betekent, wordt op huisbezoeken vaak gesteld; met de antwoorden zouden raad en predikant misschien meer kunnen doen.

Gemeente en preek

Ook de gemeente zou vaker dan bij de koffie en op het jaarlijkse huisbezoek kunnen reageren op de gehoorde preken. Wij zien de preek als de verkondiging van een gezaghebbende boodschap; Petrus' woorden 'spreekt iemand, laten het woorden zijn als van God' (1 Petrus 4:11) geldt wel het sterkst voor de kansel. Dat neemt niet weg dat verder doorpraten over die boodschap wel heel wenselijk kan zijn. Als gereformeerden zijn wij het op vele punten niet met Berkhof eens, maar zijn stelling dat de preek voor de verdere verwerking toch eigenlijk het gesprek nodig heeft, is niet zo gek. Ook wij kennen wel de ervaring dat we de betekenis en reikwijdte van wat we hoorden (of lazen) pas door verder doorpraten goed gingen snappen. Hoe zou je dat vorm moeten geven? Soms zet een bijbelstudievereniging het onderwerp preekbespreking systematisch op haar programma. Dat blijkt verrijkend en verdiepend voor alle deelnemers. Maar dan heb je nog maar een déél van de hoorders te pakken.

In het buitenland kun je de ervaring opdoen, dat de gemeente na de middagdienst **nog** een poosje bijeen blijft oiii door te praten met de predikant over wat hij die zondag heeft gebracht. Zeker wanneer **al** voor de morgen-dienst daar een aantal aandachtspunten voor zijn uitgedeeld, bevordert deze aanpak zowel het luisteren in de diensten als de bespreking en verwerking daarna. Bij die aanpak heb je wel de hele gemeente erbij, maar het vraagt wel een heel andere organisatie.

Bij ons worden soms op avondsmaalszondagen 's avonds bijeenkomsten georganiseerd, waarop elke groep de middagpreek zou kunnen doorspreken. Maar dat is vaak afhankelijk van de goede wil en het toeval. Zouden we het kunnen zoeken in een nadrukkelijker sturing, en het zo organiseren dat van tijd tot tijd in kleine groepen onder leiding van ambtsdragers wordt doorgepraat over de preek van die zondag? Dan zouden thema en hoofdpunten al eerder moeten worden uitgedeeld en zou de bespreking ook moeten lopen volgens bepaalde (verwerkings)vragen. In die bespreking zou dan ook expliciet aan de orde moeten komen de praktijk van het alledaagse geloofsleven en de vraag wat het bijbelwoord en de gehoorde prediking daarvoor betekenen kan. Als er dan ook weer gerapporteerd wordt naar de kerkenraad, krijgt die een beter inzicht in wat er binnen de gemeente leeft en wordt de preekbespreking daar ook weer gevraagd. Zowel de regelmatige preekbespreking in de gemeente als die binnen de kerkenraad kunnen er **71** **aan** bijdragen de zondagse prediking en het alledaagse geloofsleven van de gemeenteleden dicht bij elkaar te houden. En zo ieder te laten groeien in het geloof.

Verdere toerusting

Uit de huisbezoeken en de andere gesprekken met groepen gemeenteleden kunnen ook andere behoeften blijken. Bijvoorbeeld aan hulp en toerusting voor de geloofsopvoeding van kleine kinderen en van jongeren in de puberteit. Kerkeraad en gemeente zouden zich kunnen beraden of daar iets voor georganiseerd kan worden. Dat zou een kortlopend traject kunnen zijn van drie of vier bijeenkomsten met enkele weken tussenruimte, waar een beetje deskundige mensen voor kunnen worden gevraagd. Als je veel verpleegkundigen in de gemeente licht, zou je ook voor hen een aantal avonden kunnen organiseren. Verder kunnen predikanten in een niet al te lang lopende cursus voor belijdende leden gemeentelieden helpen zicht te krijgen op de evangelische geloofsbeleving en een standpunt daarover te bepalen. Of ons gereformeerd belijden op andere punten opscherpen, waar de huidige situatie dat vraagt. Anderen kunnen bijdragen leveren aan de bezinning op de verantwoordelijkheid die we als christenen hebben in de samenleving van nu en op de manies waarop we daaraan vorm geven. Dit soort activiteiten moet wel aanvullend zijn en niet in de plaats komen van het werk van de verenigingen en bijbelstudiekringen. Maar wat daar gebeurt, is vaak in de eerste plaats gericht op het beter begrijpen van een bijbelgedeelte en op de beleving van het geloof. Op de avonden **voor** toerusting en gemeenteberaad gaat het om een meer specifieke verdieping van deelonderwerpen die op gewone verenigingsavonden niet zo tot hun recht kunnen komen. Zo'n tien jaar geleden organiseerden we op acht plaatsen de cursus *Van Gisteren naar Morgen*, over grote voorgangers die

ons nog veel te zeggen hebben, over belangrijke perioden in de kerkgeschiedenis, of over verschillende vormen van geloven die we vandaag ontmoeten en die om een standpunthepaling vragen. Diverse onderwerpen zouden ook vandaag de moeite nog zeker waard zijn. Maar ik zou nu de voorkeur geven aan een meer plaatselijke (eventueel regionale) opzet. Dan zouden al deze vormen van toerusting en beraad ook weer een bijdrage leveren aan de versterking van de gemeenschap waaraan we toch primair verbonden zijn en onze krachten mogen geven.

Dat zou er ook om vragen, dat al dit werk wordt gestimuleerd en gefaciliteerd door de kerkenraad. En dat in de prediking en in het gesprek daarover ook de dóórwerking van ons geloof op de verschillende punten van lijden tot tijd in beeld komt.

Duur zo met de preek en de verwerking daarvan bezig te zijn zouden we mees kunnen maken van de toerusting tot dienstbetoon en de opbouw van het lichaam van Christus, in de groei naar de eenheid van het geloof en de volle kennis van Hem (Ef. 4:12-13).

Drs. G.J. van Middelkoop is eindredacteur van dit blad

MET WIE BOUW JE GODS HUIS EN MET WIE NIET?

A.J. Minnema

n.a.v. Ezra 4: 7-5

Verzoek

Het is echt een aantrekkelijk verzoek. Een prachtig aanbod. "Laten we samenwerken bij de bouw van de tempel voor de HERE." De landsbevolking wil graag helpen. **Dat** opent perspectieven. Vergroting van draagkracht. Spreiding van de kosten over veel meer mensen.

Je zou wel eigenwijs om zo'n aanbod af te slaan. Gooi je niet je eigen glazen in als je 'nee' zegt?

Toch wijst de leiding van Gods gemeente dit verzoek welbewust af. "Er komt niets van in." Zijn ze gek geworden. die Zerubbabel, Jesua en de anderen?

Verzoeking

Nee. gek zijn ze niet. Eerder wijs. Want ze doorzien het verzoek. Het komt niet uit de hock van medestanders, maar van tegenstanders.

Zo worden de mensen die hier opdraven getypeerd. Hun manier van denken en hun godsdienstigheid maken ze tot mensen die tegenover Gods gemeente staan. Ze zeggen: "Wij vereren de HERE ook. Al eeuwen." Maar dat is hooguit een halve waarheid. Want God heeft bij hen een plaats in een heel rijtje van goden.

De gemeenteleiding herkent dat. Ze beseffen, **dat** de zogenaamde helpers het stempel van hun brede levensbeschouwelijkheid op het huis van de Here willen zetten.

Nee!

Tegen die demonstratie van gewenste gezamenlijkheid zegt men in het geloof 'nee'.

Daar is moed voor nodig. Die moed hebben de leiders van het volk. Geloofsmoed.

Want het gaat om de ene dienst **aan** de ene Here, door zijn ene volk. Eén Heer, één geloof. één ... Wat zegt Paulus ook al weer in Efeziërs 4?

Daarom: "Wij alleen willen voor de HERE Here, de God van Israël bouwen."

Wij alleen. Dal klinkt eigenwijs. Het is dat niet. Het is de andere kant van het 'de HERE alleen' uit het eerste en tweede gebod van Gods wet.

Allemaal dezelfde God?

Waar zitten voor ons de tegenstanders? **TH** de evangelische hock soms? Ik noem maar **een** christelijke dwarsstraat. Lijkt me niet.

Waar dan wel? Daar **waar** Christus niet verkondigd wordt als de enige weg tot redding. Waar God een plaats krijgt in de rij van goden en godjes. "Want we dienen toch allemaal dezelfde God!?"

Dichtgetimmerd?

"Wij alleen willen voor de Here een huis bouwen." Wordt dat een dichtgetimmerd huis **voor** een dichtgetimmerde gemeente? Lees dit dan eens. "*Het paaslam werd niet alleen gegeten door de*

Israëlieten die uit de ballingschap waren teruggekeerd, maar ook door degenen die met de onreine landsbevolking hadden gebroken en zich bij de Israëlieten hadden aangesloten om de Heer, de God van Israël, te vereren." (Ezra 6:21)

Er zijn mensen die met de onreine landsbevolking breken. Ze gaan God vereren in geest en in waarheid. Open gemeente van Christus in de groei. Zo wordt het huic van God gebouwd. Waar mensen overal vandaan de Nerc gaan dienen. Ook Samaritanen en andere 'halfheden'.

Toch samen bouwen

Jezus Christus **roept** ze zelf uit de landsbevolking en andere volken en natiën. Tot verbazing van zijn leerlingen praat Hij met een Samaritaanse vrouw bij de Jakobsbron net huilen Sichar. Hij bouwt Gods huis door zijn Heilige Geest en **zijn** woord. Van dat huis zijn wij de stenen. Ieder die in Hein gelooft. Levende stenen?

Met **wie** bouwen wij Gods huis en met wie echt niet?

(Lees ook eens 2 Koningen 17 en Johannes 4)

Ds. A.J. Minnema is predikant van de Gereformeerde Kerk te Balkbrug

Wij kennen God door twee middelen. Ten eerste door de schepping, onderhouding en regering van de hele wereld, Want deze is voor onze ogen als een prachtig boek, waarin alle schepselen, groot en klein, de letters zijn. Die ons te aanschouwen geven wat van God niet gezien kan worden, namelijk zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, zoals de apostel Paulus zegt in Romeinen 1:20. Dit alles is voldoende om de mensen te overtuigen en hun elke verontschuldiging te ontnemen... artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Wandel je wel eens? Overdag of in de vroege avond? Misschien wel 's morgens vroeg? En als je dat doet, hoe doe je dat dan? Nee, ik bedoel niet hardlopen of joggen of zo iets. Gewoon, wandelen. En af en toe eens stilstaan of zitten als je iets opvalt. Want dat is natuurlijk het aardige van wandelen: je kunt je ogen zo mooi de kost geven. Misschien kun je het niet. Dat lijkt me heel erg. Maar dan nog zijn er wel hoeken of films die het bekijken waard zijn. Met oog voor detail. Wonderlijk zijn Gods werken. mijn ziel weet dat **zeer** wel...

Er valt zoveel te zien en te horen. Buiten. Ik maak vaak met mijn hond Rex hetzelfde ommeetje, het jaar door. Een parkje rond, achter het grote kerkhof langs, aan de oever van de IJssel. Een smal paadje. Hevig begroeid. Alles door elkaar heen. De margrietten staan volop in bloei. Hoog opgeschoten. En de paardebloemmen, gedwongen door de uitbundigheid om hen

heen worden bijna een halve meter hoog. Pluizebollen worden ze, gericht op uitbreiding. Wat pluimen van het riet, naast opgeschoten nieuwe schutten, de lisdodde-Brandnetels mei hun aardige manier van bloeien (maar wel uitkijken op een paadje van zo'n 30 centimeter breed) en in de buurt altijd de weegbree. Wie de brandnetels niet ontwijkt kan de brand daarna blussen door een blad van de weegbree te kneuzen en die op de plek te wrijven. En voor je het weet is de brand voorbij. De witte dovenetel is er ook en het paars-blauwe hondsdrif. Ik ontmoet er de wilde wikke en de smeewortel in wit en paars. Tk pak zijn blad, ruig voelt dat aan. Je zou er bijna mee kunnen verven. En soms pak ik een bloem uit de tros en zuig er aan het uiteinde: honing proef je... De vlier staat in bloei en de esdoorn heb ik zien uitbotten een maand of wat geleden. De wilg staat er, maar de katjes zijn al weer verdwenen. En rottend hout is er ook... en langzaam

maar zeker, jaar na jaar, wordt het meer en meer in bezit genomen. Het staat prachtig in het voorjaar: zo'n pinksterbloem daarbovenop. Met aan de vinct het lage, heldere speenkruid.

Ik ga er voor zitten.

Maar wel oppassen: niet te dicht bij de reuzenbesenklaauw.. Het is niet leuk die aan te raken, heb ik ervaren. Straks bloeien ze weer: en scherm van dertig, veertig centimeter soms. Het zevenblad is er klein bij en het scherm van het fluitekruid is iel bij dat van de berenklaauw vergeleken. Zoveel verschil in zoveel detail.

En dan het kruipend en krioelend en vliegend gedierte! Pad- den en kikkers hoppen voor je uit, op zoek naar voedsel. Mom- mel vliegen af en aan. En de drol van Rex van gisteren is van- daag al bijna weg: de larven krui- pen eruit: nieuw leven uit afval en straks weer meer vliegen. Ik loop er langs en het zoemt alle kanten op. Vlinders zie ik weer. Als je erbij gaat zitten, komen ze soms op je landen. Een dag- pauwoog, een koolwitje. Kun je ze goed bekijken. Dat fijne poe- der op hun generfde vleugels en die kleuren. Hun ogen en die sprieten. Die voor ons begrip zo merkwaardig gevormde poten... Wie geluk heeft ziet ze de honing uil liet herderstasje peuren: wat een tong voor zo'n klein bekje! Ik zie rupsen op grote klonten bij elkaar. Hele struiken zijn behangen met hun rag. Draden hangen van boven naar beneden te bewegen in de trage wind en zelf gaan de beestjes op hun merkwaardige manier van voort-

bewogen, strekken en krommen, van beneden en naar boven en omgekeerd. Als ik uren de tijd had zou ik weten waar ze uitkwamen...

Ik zie de ijver van de mieren die elke dag hun luizen melken. Af en aan: het houdt niet op. De sporen van de naaktslakken zijn te volgen op het pad. En overal de huisjesslakken, groot en klein. Een merel pikte er een laatste op. Ze sloeg hem met de snavel te pletter op de grond. Het klonk: tik en nog eens. En toen liet huis geharsten was, was het even lekker eten geblazen. De snavel erin geboord en trekken maar.

De meerkoet zwemt met haar drie jongen op de rivier. En het waterhoen snijpt naar passerende eenden met zijn harde droge tikkend, scherp geluid.

Ik zie... wat een leven. Wat een geschenk: ogen te hebben en te kunnen zien. Wat een verdriet als je dat vermogen missen moet. Want wie zou het je kunnen vertellen van die kleuren, dat wriemelende leven? Dan heb je ook wel om naar uit te kijken straks! Al die kleuren van leven alleen al.

En daarhoven me, achter en op de uitgebreide dijk is het kerkhof. Op de rand, vlak boven waar je loopt is het strooipad. Er liggen altijd wel kleine hoopjes verse grijze as. Met wat bloemen erbij. Rozen. Chrysanten. Een lichtje. Er is plaats voor gemaakt. Ach, wie nietig, ach wie vluchtig ist das Menschenleben... Uit de as herrijzen kleine bloemetjes, wat gras. lijkt het. Dat maakt de tegenstelling minder groot tot de uitbundigheid van dat mini-stukje schepping schepping van God eromheen.. Maar toch... die tegenstelling. Zo bijna boven op elkaar. Het grijs van een klein hoopje as, de kleuren van groen en van geel en noem maar op.

Het krioelende en groeiende, bonte leven en het grijze cinde van wat eens een mens was als ik. Die misschien ook wel liep te genieten met open ogen. Zou hij of zij Hem gekend hebben, die achter dat alles zit?

Je loop zomaar wat te mediteren voor jezelf. Het is iets van dat grote geheim tussen God en zijn schepping. Ook met jezelf. Je begrijpt er niet veel van. Ik tenminste niet: hoe kon het allemaal zo geschapen worden? Blijvend? Hoe en waarom die kringloop? En zoveel, zo heel veel meer? Hoe ontzagwekkend wonderlijk groot moet de Here wel niet zijn als op zo'n paar vierkante meter al zoveel van Hem spreekt? Maar ook van zoveel vergankelijkheid?

Al ons doen en al ons streven, heel de wereld duurt maar ven. Wie God vreest zal eeuwig leven, zingt Gezang 271 ons voor.

Open ogen om te zien en te genieten: aan het denken gezet te worden?

Dan ook een open hart!

Ds. O.W. Bouwsma is predikant van de Gereformeerde Kerk te Gouda

uit de kerken

Middelburg – De Deputaten Toerusting Evangeliserende Gemeente (DTEG) en het bestuur van de vereniging Evangelisatie en Zending (E&R) organiseren op zondag 1h juni een voorbedezondag voor het evangelisatiewerk. Ze roepen de kerken op deze zondag in het bijzonder te bidden voor het evangelisatiewerk dat de komende zomer op veel plaatsen zal plaatsvinden.

Schildwolde – Beroepen: H. Offereins te Lccns

Urk – Beroepen: M.J.C. Blok te Amersfoort-Emiciacr

Lied van de week 23 juni:

Voor zondag 23 juni slaat gezang 114 uit het Liedboek voor de Kerken op het rooster. Dit lied is al eerder aan bod geweest. Een bespreking heeft gestaan in De Reformatie, jaargang 75, nummer 6.

Uit alle volken

„U moet kiezen. Alleen Jezus kan u redden.” Terwijl Rebecca met een Iraanse standhouder onderhandelt over de prijs van een schilderij, ziet ze kans de verkoper op een natuurlijke manier met de bijbelse boodschap te confronteren. De man haalt z'n schouders op en lacht: „Ik geloof alleen in goede mensen.”

Tc onderhandelen valt er genoeg, deze zaterdag. We bevinden ons in een van de hallen van de Beverwijkse Bazaar. Een bord bij de ingang wenst ons „mazzel en vermaak” toe. Vijf uren blijken niet genoeg om alle uithoeken van „Europa's grootste overdekte markt” te bereiken.

Rebecca en haar man Daniël wilden er graag heen, omdat ze gehoord hadden er goedkoop te kunnen winkelen en bovendien, op de Oosterse Markt, producten te kunnen kopen die een doorsnee supermarkt op de Veluwe niet op voorraad heeft.

Tegen de middag mengen we ons tussen het gemêleerde publiek, op zoek naar koopjes. Nederlanders vormen hier een minderheid, te midden van mensen uit onder meer Arabische en Afrikaanse landen. We snuiven de aangename geur op van uitheemse kruiden, passeren allochtone kappers en laten ons verleiden in een van de vele restaurants („Hallo, tafel vrij!”) een smakelijke shoarmaschotel of Turkse pizza te nuttigen. T-Teerlijk!

In de enorme hallen gaan Rebecca en Daniël op zoek naar kleding, schoeisel en pannen. Het is aangenaam slenteren tussen de stands met velerlei producten. Van sokken tot shampoo, van jassen tot jerrycans, van boeken tot banken, Prijskaartjes nodigen uit tot onderhandelen, wat vooral Rebecca met verve doet. Na twee uur moeten we eerst naar de auto om alle inkopen in de kofferbak te sloppen, zodat we de handen weer vrij krijgen.

Te midden van alledaagse zaken voor huis, tuin en keuken valt op deze markt de religieuze koopwaar op, variërend van vlees bij een islamitische slager tot wandspiegels versierd met teksten uit de koran bij een meubelverkoper. Verderop presenteert een stand het aanbod van uitgeverij Noer: „Boek voor kleine moslims”, „Zeden en gewoonten in de islam”, maar ook intrigerende titels als „Vrees voor Allah” en „Oprecht berouw”.

De dame die in Staphorster klederdracht door de drukke paden schuift, valt hier beduidend meer op dan de talloze vrouwen met hoofddoek of sluier, uiteenlopend van vrolijk blauw tot volledig zwart. Ik waan me in het buitenland en geniet van de geuren die ik opsnuif, de talen die ik om me heen hoor spreken en de Arabische muziek die uit de luidsprekers klinkt. Tegelijk is het aangrijpend te beseffen dat zo velen in deze omgeving onbekend zijn met de bijbelse boodschap van redding voor verloren zondaren.

Terwijl ik erover loop te peinen, wijst Rebecca me op een christelijk symbool in deze overwegend islamitische omgeving. In een rek met schilderijen valt haar oog op een afbeelding van de Heere Jezus die met Zijn discipelen hiavindmaal viert. „In Egypte hebben bijna alle christenen zo'n schilderij in huis hangen”, weet Daniël. „Daaruit blijkt dat je christen bent.” Hij vindt het een gemis dat Nederlandse gelovigen vrijwel nooit bijbelse afbeeldingen een plek in hun huis geven.

Rebecca informeert of de verkoper uit Egypte komt, maar de man blijkt een Iraniër te zijn. „Gelooft u dit ook?” vraagt ze, wijzend op het schilderij. „Ik geloof alles”, zegt de man met een lach. „Dat kan niet”, reageert de Afrikaanse vrouw. „U moet kiezen. Alleen Jezus kan u redden.”

De man maakt een afwijzend gebaar en probeert Rebecca vervolgens tot aankoop te stimuleren. Na enig aandringen is hij bereid de prijs met een paar euro te verlagen, waarna Rebecca dit schilderij onder de arm meeneemt.

Het is haar mooiste aankoop van vandaag, glundert ze.

Bij de uitgang passeren we twee mannen die met linnen tassen collecteren voor een nioskee in Den Helder. Het is opnieuw de islam die de aandacht van het winkelende publiek vraagt. Maar dankzij een Afrikaanse christin is vandaag in elk geval één ongeloofige op deze zwarte markt op de Heere Jezus geweest.

DE PREEK: STEM VAN CHRISTUS

J.R. Douma

A
achtergronden

Vijf artikelen geef ik een schets van een geheroriënteerde preekvisie. In de twee voorgaande artikelen heb ik aangegeven te willen kiezen voor een radicaal christocentrische prediking tegen de achtergrond van een spirituele christologie. Met dat laatste bedoel ik een christologie die inzet bij waf de kern van ons christen zijn is: de gemeenschap met Christus

De artikelen zijn mee ingegeven door vragen die gesteld zijn over mijn dissertatie *Veni Creator Spiritus*. In dit derde en de volgende twee artikelen stel ik daarom een paar meer specifieke thema's aan de orde waarover ik ook in mijn dissertatie geschreven heb. Ik wil daas nu opnieuw iets over zeggen, maar dan vanuit een veel meer christologische invalshoek.

Continuïteit

De vraag kan dan gesteld worden: hoe verhoudt zich wat je nu schrijft tot datgene wat je in je dissertatie naar voren hebt gebracht? Voor mezelf breng ik dat zo onder woorden: deze artikelen zijn een duidelijk vervolg op mijn dissertatie. In dat **vervolg** is sprake van continuïteit: alles wat ik in mijn dissertatie heb gezegd neem ik in grote lijnen nog steeds van harte voor mijn rekening. Sterker nog: veel van wat ik in deze artikelen zeg is niet denkbaar zonder die dissertatie en vormt er een genuanceerde herhaling van. Maar er is ook sprake van discontinuïteit: bepaalde accenten zijn in mijn dissertatie te eenzijdig. Dat betreft vooral de nadruk op het

werk van de Geest. Maar ook over verschillende andere onderwerpen zou ik nu wat genuanceerder willen schrijven. Welke onderwerpen dat zijn, wordt in het vervolg wel duidelijk.

Preekdefinitie

In dit artikel ga ik met name in op de preekdefinitie. In mijn dissertatie heb ik een mijns inziens belangrijk onderscheid gemaakt tussen een duidelijk theologische definitie van de prediking (De prediking is de bediening van Gods Woord in de gemeente van Christus) en een meer praktische, homiletische definitie (Preken is tekst en hoorder in relatie brengen). Deze laatste definitie riep wel vragen op: is de relatie immers niet hij voorbaat gegeven?

Theologisch antwoord ik daar van harte met 'ja' op: Gods Woord is per (theologische) definitie relevant. Toch is de werkelijkheid wel eens wat weerbarstiger: als gemeentelid vind je het vaak moeilijk om die relevantie te zien: 'Wat heeft dit bijbelwoord nu voor concrete relevantie in mijn leven?' Veel gemeen-

Schets van een geheroriënteerde preekvisie

- * Christocentrische prediking
- * Spirituele christologie
- De preek: stem van Christus
- * Preken: roepen tot gemeenschap met Christus
- * De prediket: passie voor Christus

teden zitten met die vraag in de kerk. En precies daar ligt nu ook de belangrijkste praktisch-homiletische opdracht voor de predikant: laat die relevantie zien! Dát heb ik willen zeggen met de definitie: preken is tekst en hoorder in relatie brengen. In mijn dissertatie heb ik dat overigens heel kort en te snel verbonden met de zaak van de Godsverduistering: het in relatie brengen is nodig omdat er mensen in de kerk zitten die aan den lijve ervaren wat het betekent om te leven in een cultuur zonder God. Daarover wil ik in het vierde artikel graag wat meer zeggen.

C. Veenhof

Nu vind ik het aardig om te laten zien dat ik me met mijn homiletische preekdefinitie in goed gereformeerd gezelschap blijf te bevinden. Niemand minder dan C. Veenhof, de leermeester van veel van de oudere predikanten in onze kerken, begint zijn (ongepubliceerde) collegeaantekeningen met de volgende opmerkingen: 'De rituatie bij de prediking wordt bepaald door

twee grootheden. Ie liet bijbelwoord, 2c de samengekomen gemeente. Die moeten voor de prediking *in relatie met elkaar worden gebracht*. De prediking is bediening van het bijbelwoord aan de vergaderde gemeente. In dat *in relatie brengen komt tot stand*, wordt werkelijkheid waar toe tiet woord bestemd is. In het woord waren, zijn, blijven de mensen betrokketi. Het **woord** is intentioneel op de **mens** gericht. Het is aanspraak, toespraak, boodschap.

Er is dus niet zoveel nieuws onder de zon. **Wat** ik zelf wel een beetje als nieuw heb ervaren. bleek al betoogd te zijn (en daar kwam ik pas na de afronding van mijn proefschrift achter) door Veenhof. Alleen is zijn homiletisch onderwijs nooit gesystematiseerd **naar** ons toegekomen.

Explicatie en applicatie

Geheel in lijn met theologen als Veenhof, Holwerda en Trimp heb ik in mijn dissertatie ook nogal heilige kritiek geïoefend op het explicatie-applicatie schema. De belangrijkste reden daarvoor lag in het theologische uitgangspunt dat het Woord van God per definitie aanspraak is: Gods Verbondswoord gaat van hart tot hart en is intentioneel op de mens gericht. Het spreken over uitleg (objectief) en toepassing (subjectief) doet daaraan geen recht.

Toch leverde mijn afwijzing van het uitleg-toepassing schema nogal forse kritiek op. **Is** het wel terecht om te suggereren dat uitleg altijd objectief-afstandelijk is en dat het pas bij de toepassing persoonlijk-betrokken wordt! Ik denk inderdaad van niet. Opererend binnen een explicatie-applicatie-kader kan er **echt** wel hartelijk gepreekt worden. zó dat de hoorders zich van Godswege

weten aangesproken vanuit de tekst. Uiteindelijk zal elke gereformeerde gelovige het er ook mee eens zijn dat het Woord van God niet een objectief-afstandelijk geheel is dat middels een toepassing hij de gemeente moet worden gebracht. Dat er heel directe lijnen lopen van het homiletische explicatie-applicatie-schema naar het filosofische object-subject-schema betekent nog niet dat alles wat er in dat filosofische schema te vinden is terugkeert in het homiletische model.

Kortom: het is weinig vruchtbaar om elkaar **met** verwijten om de oren te slaan rond liet uitleg-toepassing-schema. Het vehement verwerpen noch het vehement verdedigen ervan zal ons verder helpen. In mijn dissertatie heb ik me aan het eerste schuldig gemaakt. Achteraf vind ik dat dus nogal vruchteloos.

Als nieuw

Niet vruchteloos lijkt me echter liet zoeken naar een antwoord op de vraag: 'Hoe wordt **dat** dan bereikt, dat de gemeente heel de preek ervaart als *aanspraak*?' Zelf heb ik geprobeerd om daar iets over te zeggen vanuit de omschrijvingen: 'De preek als *nieues Wort*' en 'Preken als het uitvoeren van teksten'. Met name de eerste omschrijving riep nogal wat kritische vragen op, mee omdat ik de uitdrukking 'geleend' heb van een niet-gereformeerde Duitse theoloog (Ernst Lange). Het voert te ver om dat hier allemaal te **bespreken**. Mijn intentie is in elk geval geweest om de 'nieuwheid' van de prediking in de zin van 'verrassend', 'aansprekend', 'ontdekkend', 'als nieuw' voor het voetlicht te halen. Prediking is geen eindeloze herhaling van oude waarheden, maar, als het goed is: het op-nieuw hoorbaar worden

van het levende evangelie zodat het de gemeente raakt en verandert. Daarover heb ik in mijn dissertatie vooral veel praktisch-homiletische en talige opmerkingen gemaakt (met name over de metafoer). Nu zou ik daar weer een wat theologischer insteek aan toe willen voegen door te spreken over de preek als stem van Christus.

Stem van Christus

In een christocentrische homiletiek (leer over de preek) zal ook de preek **zelf** allereerst in christocentrische termen moeten worden gedefinieerd. In het als-nieuwe, vernieuwende Woord van God (een poging tot Nederlandse vertaling van het *nieues Wort*) hebben we te maken met de Stem van Christus Zelf. Christus komt sprekend naar ons toe. In Hoogsteigen Persoon. Preken we misschien **niet** te veel **over** Christus zonder te beseffen dat Christus Zelf aan het Woord wil komen in onze prediking?

Door het Woord van God direct te verbinden met de Stem van Christus, wordt ook van meetaf aan duidelijk dat het in de prediking niet allereerst gaat om meer inzicht in de bijbel, om het 'spelen' van de Schriften, maar om een ontmoeting met de levende Heer die sprekend onder ons is. Hier kan juist die zo fundamentele Paulinische tekst over de verkondiging ook een belangrijke rol spelen in onze homiletische overwegingen: 'Wij zijn dus gezanten van Christus. alsof God door onze mond u vermaande; in naam van Christus vragen wij u: laat u met God verzoenen' (2 Korintiërs 5:20). Hier wordt een ontmoetingsgebeuren getekend: God Zelf spreekt ons in Christus aan. De stem van Christus klinkt in zijn naam. Christus zelf zegt: laat u met God verzoenen. Die verzoening wordt alleen gekend

en beleefd in de gemeenschap met Christus.

Jezus sprekend

Met dat **we** de preek omschrijven als de stem van Christus, zullen we ook mei bijzonder veel aandacht gaan luisieren als Jezus Zelf spreekt in de evangeliën. Hoe predikte Christus? Naar mijn indruk is de gereformeerde homiletiek in sterke mate gekleurd door de vraag hoe de apostelen predikten (in Handelingen, in de brieven). Een christocentrische homiletiek zal ook in de leer gaan **bij** Jezus zelf. Wat waren **zijn** woorden vaak uitnodigend en warm en persoonlijk. Wat waren zijn woorden soms scherp en hard en striemend. Wal waren zijn woorden vaak beeldend en verhalend. Wat waren zijn woorden krachtig en gezaghebbend. Jezus' manier van preken en leren zou veel meer bepalend moeten worden voor onze manier van preken: 'dicht-**bij** de Vader en dichtbij Zijn kinderen'. Of: 'dichtbij God en dichtbij mensen'.

En tegelijk zal ook duidelijk worden dat de communicatie van het evangelie enorm veel verzet oproept **en** naar menselijke maatstaven gemeten vaak 'mislukt'. Dat Jezus gekruisigd werd is daarvan het onomstotelijke bewijs. Wij redden onze preken communicatief gezien dan ook niet met een metafoor hier en een verhaal of visueel voorwerp daar. Onze prediking is alleen reddend in de kracht van Christus. En Hij was niet wars van metaforen ('Ik hen...') en verhalen ('Het Koninkrijk der hemelen is gelijk...') en visuele voorwerpen ('Zij brachten Hem een schelling...').

Preken is dus: Christus preken. Sterker nog: in de prediking is Christus sprekend onder ons.

Zijn stem komt **tot** klinken in **onze** levens. Aan het begin **van** de preek staat niet een tekst, maar een Persoon: Jezus.

Deze twee zijn één?

In dii theologische uitgangspunt zou ik een hernieuwde bezinning op de preek willen beginnen. Ik besef heel goed dat vragen en discussie rond begrippenparen als 'tekst en hoorder', 'uitleg en toepassing', 'verstand en gevoel', 'voortgang en omgang' hinnen dat kader opnieuw aan de orde zullen komen. In een eerdere schets van dit artikel had ik een aardige one-liner genoteerd die ik als oplossend zag ('In Christus is noch explicatie noch applicatie').

Nu geloof ik echter dat we dergelijke polariteiten niet zo gemakkelijk zullen overwinnen in ons nadenken over de prediking. Ze zijn **nu** eenmaal diep ingebakken in ons mens zijn. Is dat erg? Het lijkt me niet. Als we maar beseffen dat alles begint en eindigt bij die ene Persoon die alles was voor zijn Vader en die alles wil zijn voor ons: Jezus Christus. In Hem is ook al onze homiletische wijsheid verborgen. In Hem kamen onze gedachten over spannende polariteiten tot rust.

Dr. J.R. Douma is predikant van de Gereformeerde Kerk te Beverwijk

*Dit artikel is ook te vinden op:
www.josdouma.nl/prediking*

H. Prins

nieuw uitgekomen

Wp kondigen hier kort enkele nieuw uitgekomen boeken aan. Mogelijk komt ons blad in een bredere bespreking op één of meer titels nader terug.

Hand in hand; Over homoseksualiteit, geloof en kerk door Mark S.Th. Westergraaf.

Iemand een hand geven. Iemands hand vasthouden, dat is een gebaar. Dat weinig tot geen woorden nodig heeft. Elkaar een hand geven is een teken van verbondenheid. Homoseksualiteit; er is al veel over geschreven. Vaak door mensen die zelf hetero zijn. Deze brochure niet. De schrijver van dit kleine boekje probeert aan te geven waar voor homo's knelpunten kunnen zitten in het omgaan met jezelf en met God. Ook spreekt hij over hoe men binnen de gemeente een homo-vriendelijker klimaat kan creëren. Daarnaast spreekt hij over het onderscheid tussen homofilie en homoseksualiteit en over de vraag of homoseksualiteit een ziekte is en in welke opzichten het een gave kan zijn.

Uitgegeven door ContrariO, werkgroep voor homo's en lesbiennes in de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken. 33 blz. 3,50 euro (bestelling d.m.v. overmaking van 3,50 euro op Giro-nummer 6240341 t.n.v. Werkgroep ContrariO te Bodegraven, o.v.v. 'Hand in hand').

Visuele ondersteuning in de gastendienst

evangelisatie
en zending

Sketches, kleine drama-stukjes, in de kerkdienst. Evangelische gemeenten passen het toe in welkomstdiensten. Bij de Willow Creek Community Church in Chicago rag ik dat sketches vrijmoedig ingezet werden in seeker-services, diensten voor belangstellenden. Op een studiedag van de Meerkerk in Hoofddorp maakte ik het gebruik van een tv-reclame als videofragment voor een kerkdienst mee. Sketches in een eredienst = past dat?, Past dat bij ons - in een gereformeerde kerk? In Anna Paulowna vonden we van wel. De afgelopen jaren hebben drie keer jongeren een korte sketch opgevoerd in kerkdiensten tijdens het E&R-project. Is er ruimte voor sketches in een gereformeerde kerkdienst?

Mijn starthouding tegenover sketches in de kerk was behoorlijk positief, doordat ik sterke toepassingen ervan gezien had. Ik was me ervan bewust dat een sketch een vreemd element in onze kerkdiensten is - vreemd in de zin van onbekend. Maar, zo vroeg ik me af: is het ook een wezensvreemd element, past liet niet in onze diensten, gereformeerde kerkdiensten tot eer van een heilige God? En val je zo niet in de valkuil om de kerkdiensten te willen "opleuken", dus met kunst-en-vliegwerk leuker, aantrekkelijker, maken? Toch is dat op zich geen afdoende tegenargument. Misbruik sluit goed gebruik niet uit. Een goed gebruik acht ik mogelijk en ik denk dan vooral aan een missionaire context, aan gastendiensten. Is er ruimte voor sketches in een gereformeerde kerkdienst? Ik zie daar de ruimte voor schriftuurlijk, confessioneel, missionair, cultureel en kerkordelijk. Zo is dit artikel ook opgebouwd.

Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van het proefschrift uit 1995 van H.D. Schuringa over het horen van Gods Woord in een visuele tijd: "Hearing the Word in a Visual Age". Hij bespreekt de Bijbelse gegevens, confronteert de traditie van de Reformatie daarmee en analyseert de huidige visuele tijd. Zijn hoofdconclusie is dat er ruimte is voor visuele communicatiemiddelen, zolang het horen van het Woord prioriteit blijft houden.

Schriftuurlijk

Past een sketch in een gereformeerde kerkdienst? Je zou zeggen van niet. Zegt Paulus niet: 'het geloof is uit het horen' (Rom. 10:9) en heeft onze Here Jezus niet gezegd: 'zalig zij die niet zien en toch geloven' (Joh. 20:29), dan moet 'het Woord toch zeker centraal staan'? Inderdaad, dit zijn fundamentele noties voor de gereformeerde eredienst. De vraag is

alleen of ze alle visuele elementen in het brengen van de boodschap afwijzen. Deze teksten willen m.i. iets anders zeggen, ze gaan niet over onze vraagstelling.

In Romeinen 10 is de spits niet de wijze waarop de boodschap gebracht wordt, maar dat de boodschap gebracht wordt en gelovig ontvangen wordt. 'Horen' is hier: het horen, het beluisteren, het aannemen, het geloven van de boodschap. In Johannes 20 gaat het erom of je zelf de heilsfeiten hebt meegemaakt, 'gezien', of niet. Thomas gelooft in de Opgestane Heer als hij Jezus met eigen ogen heeft gezien. Dan prijst de Here Jezus diegenen gelukkig die in Hem als Heer geloven, zonder dat ze Hem hebben gezien, zonder dat ze zijn tekenen hebben meegemaakt en zijn onderwijs hebben gevolgd (zie ook vs. 30-31). Degenen dus die het via betrouwbare ooggetuigen 'van horen zeggen hebben'! Ook als wij ondersteunend beeldmateriaal gebruiken bij de prediking geldt dat we de opgestane Heer niet hebben gezien, meegemaakt en dat het geloof uit het horen is. Ik denk ook aan Luther. Voor hem was "evangelie" niet allereerst de boeken van de vier evangelisten, maar de boodschap. Het blijde nieuws van de vrijspreek, het blijde nieuws van de Verlosser Jezus Christus. Dat nieuws moet verteld, verkondigd, gepreekt, gebracht, gehoord worden.

Verder valt ook te wijzen op het vele beeldmateriaal dat de HERE in allerlei wetten in het O.T. gaf, b.v. de reinigingswetten, de offers, de heiligheidswetten, de tabernakel en de tempel. Daarin was de

HERE een Pedagoog voor zijn volk toen, zeker. Voor Calvijn viel al dat visuele onder de schaduwen die in Christus vervuld zijn. Met de deputaten Eredienst **trek** ik een iets andere lijn: als wet heeft dat voor de nieuw-testamentische gemeente afgedaan, nu mogen **wij** in de vrijheid van de Geest het visuele een plaats geven.'

Kijk verder naar het aanschouwelijk onderwijs van de profeten. Het bevatte vele visuele elementen, niet alleen in de vele visioenen en allegorieën, maar ook in de prediking zelf. Ezechiël maakte een model van een belegering (Ez. 4:1-3), pakte z'n biezen (Ez. 12:1-7), gebruikte twee stukken hout. Jesaja liep naakt en barvoets rond (Js. 20:1-6), Denk aan de linnen gordel die bedierf bij Jeremia (Jr. 13:1-11) en **hoe** hij een houten en vervolgens een ijzeren juk gebruikte (Jr. 28). Zie hoe de Here Jezus allerlei beelden gebruikte in zijn prediking.'

Confessioneel

In Zondag 35 van de Heidelbergse Catechismus **legt** de kerk van de Reformatie het tweede gebod uit, het 'beeldverbod'. De HERE verbiedt dat wij Hem dienen via afgodsbeelden. Mei afgodsbeelden proheerde men de goddelijke werkelijkheid zichtbaar, beschikbaar en manipuleerbaar te maken. Dat mag niet, zegt de HERE, want daar ben ik te heilig te verheven, te machtig voor: Ik beschik over jullie, jullie niet over Mij. Gods volk mag Hem **niet** op de verkeerde manier dienen en eer geven aan 'stomme beelden'. Zondag 35 geeft op de vraag "Maas zou men de beelden als 'beelden der leken' in de kerken mogen toelaten?" als antwoord: "Nee, want wij moeten niet wijzer zijn dan God, die zijn christenen niet door stomme beelden, maar door de levende verkondiging van zijn Woord **wil** laten onderwijzen."

Dat staat tegen de achtergrond van

Rooms-Katholieke Kerk in de Middeleeuwen waarin de gewone gemeentelieden het moesten doen met 'de beelden als beelden der leken' en de preek naar de marge verdrongen was. Uit de praktijk van de processies met en **het** kussen van de beelden van Maria en andere 'heiligen' blijkt dat men de beelden vereerde. Dát is in strijd met het tweede gebod. De RKK probeerde (en probeert) dit wel te verdedigen door onderscheid te maken tussen 'vereren' en 'aanbidden'; het 'vereren' van heelden van heiligen **zou** legitiem zijn, maar 'aanbidden' mag je alleen God. Terecht zei Calvijn in dit verband: laat je **niet** in de war brengen door wat ze zeggen, kijk maar naar wat ze doen! De eer van God is in geding.

De Reformatoren herontdekten de bijbelse werkelijkheid dat **door** de prediking van het Woord de Here zelf spreekt tot heil van de gemeente. Vandaar het afschaffen van het Latijn als kerktaal, het herstel van de prediking **in** de kerk, de bijbelvertalingen. De gemeente moest de boodschap horen **in** begrijpelijke taal! Ik kan mij vinden in wat Schuringa samenvattend stelt: "De 'stomme beelden' van Zondag 35 en de neiging tot een anti-visueel vooroordeel in de gereformeerde traditie moet eerder begrepen worden vanuit de context van de Reformatie dan als een voor alle tijden geldig **op** visuele vormen in eredienst en prediking."

Missionair in onze cultuur

Schuringa typeert de huidige tijd als een visueel tijdperk. Steeds meer mensen verwerven kennis door visuele middelen. Predikanten zouden daarmee moeten leren omgaan, zo diep is de visualisatie geworteld in de moderne samenleving. Er zijn zeker situaties waarin woorden effectiever zijn dan visuele media, maar volgens onder-

zoek zal steeds vaker het verbale **plus** het visuele de meest effectieve vorm van communicatie zijn.

Ik kan hier best wat van aanvoelen, beoordelen kan ik het niet. Als dit juist getypeerd is, mag je m.i. zeker proberen de mensen te bereiken in de 'taal' die zij spreken. De kerk is missionair in deze cultuur. Als visuele hulpmiddelen aan het overbrengen van het evangelie een bijdrage kunnen leveren, waarom zou je dat dan nalaten.

Dan gaat het dus niet om een **consumptief** 'aantrekkelijk' maken van de kerkdienst, maar om het brengen van de boodschap **zo** dicht mogelijk bij de mensen, in een 'taal' die zij verstaan. Sketches **als** een legitiem middel voor een missionair doel in deze cultuur." Maar als het een bijdrage kan leveren om het evangelie dichter bij gasten te brengen, waarom dan ook niet voor onszelf? Die vraag kun je inderdaad stellen.' Inderdaad, wij zijn allemaal kinderen van onze tijd en leven in deze cultuur van beelden. De vakgroep homiletiek pleit niet voor niets voor 'beeldend preken'. Maar eigen kerkleden hebben meer 'eredienst-ervaring'. Zijn het luisteren meer gewend dan je van anderen mag verwachten. Dat kan een argument zijn om juist in gastendiensten ondersteunend materiaal in te zetten, waaronder b.v. een sketch. Aan de andere kant wordt ook bij jongeren dit probleem als nijpend ervaren. Vandaar ook heren der jongerendiensten, waar drama, sketch, mime wordt toegepast."

Ondertussen lijkt het misschien makkelijker, dan het is. Wil je het visuele goed gebruiken - voorwerpen, video-fragmenten of een sketch - dan **stelt** dat voor aparte cisen. "Visuele en verbale informatieverwerking zijn niet hetzelfde en effectieve prediking moet dan ook rekening houden met het verschil." Het **medium** - verbaal of visueel - is niet als een neutrale

envelop voor elke boodschap. Daarom pleit Schuringa voor handboeken, en geeft hij een lijst met punten om liet visuele effectief te gebruiken in de prediking."

Kerkordelijk

Visualisering is op de Generale Synode ter sprake geweest i.v.m. de aangepaste diensten voor verstandelijk gehandicapte broeders en zusters. Juist voor hen is die nodig. In 'feest voor iedereen' staan Richtlijnen voor deze diensten. Na een hele serie mogelijkheden voor visualisering te hebben opgesomd, schrijven deputaten: "Een en ander moet wel in de kerkdienst kunnen functioneren. Een zekere terughoudendheid is gepast als het gaat om drama en het dramatiseren van de bijbelse geschiedenis".¹² De Richtlijnen geven dus - beperkt en voorzichtig - enige ruimte voor sketches. Dit in liet kader van de aangepaste diensten voor gehandicapten. Die ruimte zie ik ook voor diensten waarin de missionaire doelstelling meer centraal staat.

In de 'orden van dienst' in artikel 65 van de K.O. genoemd, staat het onderdeel 'sketch' uiteraard niet vermeld. Je kunt dan zeggen: 'het staat er niet, dus mag het niet' en ook 'tiet wordt niet afgewezen, dus mag liet'. Beide benaderingen gaan me te kort door de bocht. Juist ter bezinning schreef ik dit artikel. Mijn inziens mag je in gastendiensten het onderdeel van de sketch toevoegen, b.v. voor de schriftlezing of als een inleiding op de preek.

Sketches in de kerk?

Als het de verkondiging van Gods Woord ondersteunt, als het de impact van de boodschap versterkt, als het zorgvuldig gebeurt, als het geen rommeltje of een spektakel wordt, dan zie ik ruimte voor sketches in een gereformeer-

de kerkdienst. Schriftuurlijk, professioneel, missionair, cultureel en kerkordelijk.

P. van den Berg is sinds kort predikant van Veendam, daarvoor was hij predikant met een missionaire opdracht in Anna Paulowna (Tjamme 38,9642 JV Veendam. 0598 - 627575. ds-pvd-berg-ap@hetnet.nl.

H.D. Schuringa, *Hearing the Word in a Visual Age* Kampen 1995. Reina Wiskerke gaf een samenvatting onder de titel 'Er mogen meer plaatjes bij de preek' in liet N.D. van 15 december 1995. in de Schrift ziet Schuringa twee lijnen. De hoofdlijn: hoor Gods Woord, en een tweede lijn waarin er ook heel veel te zien valt. In de traditie van de Reformatie is het accent op de prediking evident, tegenover de beelden in de Rooms Katholieke kerk: inch ziet Schuringa ook aandacht voor het visuele. Rij Luther onbevanger, dan bij Calvijn, maar ook hij de laatste. Lees niet alleen de Institutie I.11.5 en JV.10.73 (vereer God alleen op een door Hem geboden wijze, dus niet mei beelden), maar ook I.11.12 en IV.10.30 (de gaven van beeldhouwwerk en schilderkunst kunnen een plaats hebben in onderwijs; vormen zijn ook afhankelijk van de tijd). Schuringa, p.126-138. De huidige tijd typeert Schuringa m.b.v. communicatiedeskundigen als een visueel tijdperk.

Schuringa, p.115

Rapport Deputaten Eredienst voor de Generale Synode van Berkel en Rodenrijs 1996, hoofdstuk 5 Bijbelse lijnen i.v.m. hoe de lijnen van oude naar nieuwe verbond getrokken moeten worden.

⁴ Schuringa, hoofdstuk 4.

Stelling 4 bij het proefschrift van Schuringa. Vanuit andere iistock heeft overigens de Reformatorische Wijsbegeerte ook betoogd dat de geschapen zintuigen volop mee mogen doen. Zie b.v. Calvin Seerveld, *Rainbows for the Fallen World*. 1980 en *On Being human*

Een belangrijk punt in de redenering van Schuringa is dat hij aangeeft dat je wel voor een goede combinatie van woord en beeld moet zorgen. Een onkundig gebruik van het visuele schaadt de communicatie, maar een goed, symbiotisch, gebruik kan de doelmatigheid van het verhaal bevorderen. Zo ziet hij de hedendaagse communicatiewetenschappen ondersteunen wat hij ook in de bijbel en de gereformeerde theologie gevonden heeft, nl. dat er een positieve manier van zien is die op het spoor van het horen van het Woord zit en die dat horen kan versterken.

H. Drost en P.W. van de Kamp geven dat ook aan in hun serie over de gastendiensten in De Reformatie jaargang 73 nr. 15-17 (17.24 en 31 januari 1998); kenmerken van de eredienst die ze minder geschikt voor gasten maken, zijn ook voor ons zelf een belemmering.

⁴ Uit de serie artikelen van de vakgroep homiletiek doel ik m.n. op het artikel van C.J. de Ruijter, De Reformatie jrg. 73 nr. 30 (2 mei 1998), p.630v.

⁷ Zie het N.D. van woensdag 22 mei j.l. "Drama en Het Roek in jongerendiensten" in Zwolle met organisatoren uit de Nederlands Gereformeerde en de Gereformeerde (vrijgemaakte) Kerk. En zie: Dagblad Trouw van 30 mei j.l. "Jeugdkerk. Mime, muziek, dans, preekje: Mán dit is he!". (Beiden onder verwijzing naar: www.jeugdkerken.nl).

¹⁰ Schuringa, stelling 2.

¹¹ Schuringa, p.225vv. Schuringa onderzoekt ook het gebruik van visualisering door Willow Creek en komt tot een overwegend positief oordeel. Hij ziet wel het gevaar dat je op de emoties gaat spelen. Sketches van Willow Creek zijn door de baptistengemeente de Meerkkerk in Hoofddorp vertaald en bewerkt. De sketches zijn te bestellen (ong. 15 euro per stuk) en ccii overzichtslijst is op te vragen (tel.nr. 023-5635872).

¹² Richtlijn 7c in: 'Feest voor iedereen' uitg. DEPAD, 1998, p.15.

DE STIJL VAN HET KONINKRIJK VAN GOD: STENEN DIE LEVEN!

H. Veldman

Synode-impressies

De synode startte op 7 juni haar vergaderingen met speciale aandacht voor het thema 'levende stenen' volgens de woorden van 1 Petrus 2. Het wonderlijke bouwwerk van de kerk van Christus bestaat uit bouw materiaal waarvan mensen kunnen denken dat het niet past in de stijl van Gods rijk. Het wordt helemaal spannend als God zelf Zijn keurend oog naar de kerk richt: Zal Hij daar vreugde aan beleven? Nee toch? Al die zonde, al die ellende... Ja toch! Want God ziet in Christus naar de bruid van zijn Zoon. Hij heeft haar als bruid verworven en tiaar bevrijd van zonde en schuld. En dan kan het niet anders of iedereen die zich laat wassen door het bloed van Jezus past in het bouwwerk dat 'kerk' heet. En het functioneren als 'levende stenen' komt dan ook vanzelf als blijde opdracht op alle christenen af: naar God toe, naar elkaar. En dan weet je: het komt goed, ook al begrijpen wij niet altijd hoe. Ook al hebben wij altijd weer te vragen naar de door God gewenste stijl van leven in Zijn koninkrijk.

Integratie gehandicapten

Hoe concreet maakt een kerk het als het gaat om samen kerk-zijn met de gehandicapte broeders en zusters? Zorgt 'men' er wel voor dat er 'iets gedaan' wordt? Of is de gemeente zelf actief en betrokken op haar eigen leden? Het gevaar is namelijk niet denkbeeldig dat de 'aangepaste dieetisten' in de regio gaan betekenen dat de eigen kerk niks meer doet. En ook dat men vergoet dat er nog wel eens meer kerkleden zijn die de kerkdiensten verzuimen vanwege heel persoonlijke redenen,

zoals (zorgen voor) mensen met autisme, fobieën, adhd-kinderen, enzovoorts. We mogen gewoon NIEMAND VERGETEN – dat is een diaconale taak van elke gemeente. Dit aandachtspunt werd nog eens weer heel duidelijk aangegeven door de deskundigen van onze kerken, via hun woordvoester Berber Wesseling. Zij gaan door niet hun niet genoeg te waarderen werk onder een *nieuwe* naam: DEPTN, d.w.z. deputaten integratie van mensen met een handicap. Het gaat nog steeds om 'levende stenen' – die je zelf bent en die je ook ziet in je al of niet gehandicapte medechristen. We zijn toch allen 'in de kerk geboren'?

ZHT: zending, hulpverlening en training

De synode nam een historisch besluit inzake de zending. Met algemene stemmen werd besloten dat voortaan alle kerkelijke activiteiten voor zending, hulpverlening en training (ZHT) samenwerken binnen één deputaatschap, waarin elke 'afdeling' in een behoorlijke mate van zelfstandigheid verder werkt aan de bestaande doelen, maar waarbij de onderlinge afstemming tot goede werkwijzen in deze complexe materie zal (kunnen) leiden. Daarbij is de betrokkenheid van de plaatselijke gemeenten en van de afzonderlijke kerkleden een bijzonder belangrijk oogmerk: van ieder wordt verwacht dat het hem of haar ter harte gaat wat er gebeurt in zending, hulpverlening en training. En dat betekent: bidden, meedenken, mee verantwoordelijk willen zijn, meebetalen. Levende stenen laten hun liefde voor de Heer

merken, ook door de mensenwereld lief te hebben vanuit het Evangelie van genade en vrede. De lellei-T lijkt in dit verhaal wat nieuw. Het gaat om Training die we vanuit Nederland organiseren voor allen die in hun eigen land - in Afrika, Azië en Latijns-Amerika - willen leren *missionair* te werken volgens Gods opdracht. Het IRTT hebben we daarvoor: liet Institute of Reformed Theological Training, waar we al eerder aandacht aan schonken. Ook op die manier ben je met je zendingsofdracht goed bezig. En wat is dat tegelijk leerzaam voor de missionaire taak die we in ons eigen land hebben.

Zuid-Afrika: toewerken naar zusterkerkrelatie met GKSA

Voor de eerste keer op de synode van Zuidhorn staakten de stemmen. Verdeeldheid dus! Het ging om de vraag of 'onze' kerken op dit moment de bestaande (en dus nog beperkte) verhouding met de Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika (GKSA) zal omzetten in een volledige zusterkerkrelatie; of dat we moesten besluiten om – gezien een aantal zaken waarover geen volledige duidelijkheid bestond – daarmee te wachten tot de volgende synode. Die verschuiving naar 2005 was voor velen niet gewenst, met name omdat door onze kerken al in 1981 was uitgesproken dat we de GKSA beschouwden als een ware kerk van Christus. Anderen wezen op de geluiden van deputaten van de Vrije Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika (VGKSA) waarin zorg werd uitgesproken over mogelijke Schriftkritische uitlatingen van

theologen in de GKSA en over oecumenische relaties van deze kerken waarin de gereformeerde leer niet gehandhaafd wordt. Deputaten gaven toe dat ze waarschijnlijk te weinig informatie over de in geding zijnde punten hadden verschaft. Daarbij speelden helaas ook communicatiestoornissen met de kerken in Zuid-Afrika een rol. Het geeft wel aan dat er een rand van onzekerheid aanwijsbaar was waarom het uitstellen tot 2005 door veel synodeleden als de veiligste route werd aangemerkt. Uiteindelijk werd na eerdere stemming van de stemmen een voorstel aangenomen om zeker wel verder te werken in richting van de gewenste zusterkerkrelatie, maar dat niet te doen zonder daarin de VGKSA – onze eerste zusterkerk in Zuid-Afrika – te betrekken. En tevens om de gesprekken met de GKSA te concentreren op verschilpunten t.a.v. heil (mogelijk) verdragen van Schriftkritiek, ook in de relaties met andere kerken. De GKSA zal op haar synode in 2003 hierover helderheid moeten verschaffen.

Een radicaal en realistisch rapport over echtscheiding

Ook in de Gereformeerde Kerken komen steeds vaker vastgelopen huwelijken en echtscheidingen voor. Gezien de vele vragen rondom dit onderwerp hebben veel kerkenraden en ambtsdragers moeite om te komen tot een constructieve aanpak. Tijdens een uitgebreide en bijzonder heldere presentatie heeft het studiedeputaatschap-Echtscheiding een aantal voorstellen gedaan om de probleempunten in de kerkelijke praktijk rond de beoordeling van echtscheiding te verminderen en mensen in huwelijksnood concreet te helpen. Er zijn 4 kernpunten in het rapport aan te wijzen:

1. Deputaten roepen allereerst op tot gezamenlijke verootmoediging, bijvoorbeeld in een speciale

gebedsdienst. Echtscheiding moet gezien worden binnen de context van het hele christelijke leven: 'het is een van de signalen dat we het radicale onderwijs van Jezus Christus niet opvolgen. Willen we zicht krijgen op echtscheiding dan moeten we onze schuld belijden over het feit dat we in ons leven zo ver van dit onderwijs af staan. Christus volgen, betekent ook een weg gaan van zelfopoffering en trouw!'. Het huwelijk staat in het perspectief van Christus' koninkrijk en is zodoende een groeiterrein voor liefde en zelfopoffering. Dat is de levensstijl immers van Gods kinderen?

2. Vervolgens moeten preventie en counseling (= raadgeving) een aandachtspunt zijn in iedere gemeente. Bereid mensen voor op hun huwelijk en maak huwelijksproblemen bespreekbaar. Er zou verder nagedacht moeten worden over de betekenis van het (eerst gegeven) 'ja-woord', ook in relatie tot een mogelijk tweede huwelijk. Het kan betekenen dat je van een tweede huwelijk afziet.

3. Daarbij wordt kerkenraden gewezen op hun eigen oordeelsvorming in echtscheidingszaken. De twee, veel toegepaste, echtscheidingsgronden overspel en verlating, zijn niet eenduidig te hanteren. In alle situaties zal de geestelijke taxatie van de betrokkenen mede richtingbepalend moeten zijn voor de pastorale handelwijze. Deputaten adviseren om naast de bestaande vormen van kerkelijke tucht actief bezig te zijn in het ontwikkelen van een christelijke levensstijl in het huwelijk. Hiertoe behoort ook de overweging om af te zien van bevestiging van een tweede huwelijk (na scheiding).

4. Tenslotte stellen deputaten voor om een adviesraad in het leven te roepen die kerkenraden kan ondersteunen bij begeleiding van huwelijksproblemen en procedures.

[De volledige tekst van het rapport kunt u vinden op de internetpagina: www.gkv.nl]

Eenheid van gereformeerde belijders

Deputaten Kerkelijke Eenheid spraken zich – bij monde van ds. M.H. Sliggers – in blijde bewoordingen uit over de ontwikkelingen rondom kerkelijke eenheid. Er was steeds meer enthousiasme en gedrevenheid op te merken om te werken aan kerkelijke eenheid van alle gereformeerde belijders. Zij vroegen de synode om hun werk ter bevordering van die eenheid voort te zetten, op basis van vertrouwen en ootmoedigheid. Ook stelt men voor om deel te nemen aan het COGG, het Contactorgaan voor de Gereformeerde Gezindte. Deputaten willen graag contacten stimuleren, vooral met de CGK op plaatselijk of regionaal niveau, en geven de kerken daartoe de benodigde informatie en adviezen. Zo zullen er meer regionale conferenties belegd worden ter ondersteuning van kerken die te maken hebben met samsprekingen.

De gesprekken met de NGK die eerst stroef verliepen, veranderden van karakter waardoor en nu sprake is van een grote mate van openheid. Een belangrijk gegeven daarbij is dat deze kerken de bereidheid hebben uitgesproken zich te bezinnen op het functioneren van de belijdenis in de eigen kerken, ook in de jaren na de scheuring van 1967.

In de bespreking die op de presentatie volgde, werd duidelijk dat ook de synode blij was met de toenemende wens naar eenheid van gereformeerde belijders. Met de CGK bestaat geen verschil in beoordeling van Schriftkritiek, aldus deputaat prof. dr. B. Kamphuis, in een reactie op vragen naar aanleiding van mogelijk Schriftkritische uitspraken van dr. R.

Loonstra. Men nam met blijdschap kennis van de mededeling dat dr. Loonstra bepaalde passages op dit punt uit een vorig zijn studies had teruggenomen.